ئایینی سیاسی و ڕۆژانە لە کوردستان*

دیان ئی کینگ
و: ئەمین ئیبراهیمی

«هــەر کــەس ئایینی خــۆی هەیــە.» ئەمە دەســتەواژەیەکە کــە لــە مــاوەی دە جار لێکۆڵینەوە لە ســەر ئیتنۆگرافی لە هەرێمی کوردستانی عێراق لە ساڵی ١٩٩٥، و هەروەها لە سەفەرم بۆ ناوچەکانی تورکیە و سوریا کە زۆرینەیان کــوردن، چەندیــن و چەند جار بیســتوومە. کوردســتان، ناوچەیەک لە چوار دەوڵەت لە خۆ دەگرێ کە کورد تێیدا زۆرینەن و هەروەها بە ســەرزەمینی خۆیــان دیاری دەکەن، هەم لە بــواری ڕەنگینیی ئایینییەوە شوێنکی دەوڵەمەندە و هە لە بواری دژیەکی ئایینییەوە سەرسوورهێنەر. ئەم دەستەواژەیە ئاماژەیەکە بۆ کۆمەڵگــە جۆراوجۆرەکان؛ لەم لێکدانەوەیەدا(گوتنی جۆراوجۆر هەن)، ئایین پەیوەندیــدارە بۆ کۆمەڵگا فرە چەشــنەکان. کاتێک لە خەڵکی زاخۆ، شــارێکی بچووک لە ناوەڕاستی کوردســتانم دەپرسی، ئامانج لەوە چیــە، ئەوان پێیان گوتم کە ئەمە ئاماژەیە بۆ سێ باوەڕی ئیبراهیمی: ئیسلام، مەسیحیەت و یەهوودیــەت. هەتــا دامەزراندنی دەوڵەتی ئیســرائیل، زاخۆ حەشــیمەتێکی بەرچاوی یەهوودیی هەبــوو. ئەو بە شــارێکی زۆرینە موسلمان ماوەتەوە، و هەروەها حەشیمەتێکی بەرچاوی مەسیحی و ئێزدیی هەیە. ئەم وتەیە ئاماژەیەکــی زۆرە بۆ فرەیــی، جۆراوجۆری و شوناس لە کوردســتاندا. ئەمە پیشان دەدات کە شوناس ئەتنیکیە، بەڵام ئایین دەگەڕێتەوە بۆ شوناســی ئەتنیک-زمانەوانی: ئیســلام بۆ کوردایەتی، یەهوودیەت بۆ زمان و شوناســی ئارامیی نوێ، و هەروەها مەسیحییەت بۆ زمان و شوناســی ئارامیی نوێ. وا دێتە بەرچاو کە بە سەرنج دان بەوەی کە ناوچەکە پێشینەی پێکدادانی گرنگــی ئایینیی هەیە، داواکردنی لێبوردەیی هەم پێویســتە و هــەم بۆ گوتن دەبێت.

لە پێش شــەڕی جیهانیــی یەکەمدا، بۆ چەندین ســەدە کوردســتان لــە لایەن دوو ئیمپراتۆریی عوسمانی و فارسەکانەوە کۆنترۆل کرابوو. لە هەر دوو حاڵەتدا ئایین، (ئیسلامی ســوننی لە حاڵەتی یەکەم و ئیسلامی شیعە لە حاڵەتی دووەمدا)، بەشــێکی جیانەکراو لە ڕێژیم بوو و وەک تایبەتمەندییەکی سەرەکیی شوناســی نەتەوەیی کە کورد هەندێک جاران پەیوەندی ئارێشــەدار یان ئەستەمی لەگەڵی هەبوو، پەرەی پێ درا. لەوەتەی ســەرزەمینی کورد پاش شــەڕی جیهانیی یەکەم، لە نێوان چوار دەوڵەت- عێراق، سوریە، تورکیە و ئێران- دابەش کرا، ڕوانگــەی دەوڵەت بۆ ئایین زۆر ئاڵۆزتر بووە. زۆرینەی کوردەکان ئیســلامیی ســوننین، هەروەهــا باوەڕدارانــی کەمینەی گرنــگ لەنــاو حەشــیمەتی کــورددا هەن. ئێزدیەتی ئایینێکی خۆجێی و یەکتاپەرەستە بە کۆمەڵێک باوەڕ و کرداری ئایینیی تایبەت بە خۆی کە لە مەلیک تاووسدا کۆ دەبێتەوە. ئەهلی حەق(کاکەیی) باوەڕیان بە وێنا کردنی چەنــد خودایی هەیە، کە بــە لای زۆرینەی دراوســێکانییەوە بیرۆکەیەکی بەلارێداچووە. باوەڕەکانــی عەلەوییــەکان نزیکن لە باوەڕی ئیســلامی شــیعە، بەڵام بــەو جیاوازییەی کــە ئەوانیــش کەمینەیەکــی ئایینی پێک دەهێنن. هەروەها مەســیحیەکانی کاتۆلیک و شــەرقی کەمینەیەکی بەرچــاوی ئایینی لە کوردســتاندا پێک دەهێنن. لــەو ئایدیالە کە لــە زۆر خەڵکەوە بیســتوومە و هەروەها لە زۆر کردار، پەیمانی کلتووری، و یاســاکاندا ڕەنگــی داوەتەوە، دەســتە ئایینییــەکان، بە شێوەیەکی جیا، لە باوکانەوە بۆ منداڵەکانیان گوازراونەتەوە. زمــان و ئەتنیکیش هەروەها. ئەو سیستەمە ڕاســتەوخۆیەی گواستنەوەی ئایین لە نەوەیەک بۆ نەوەیەکی دیکە، ئاماژە بە هەندێ گرووپی کەمینــەی «ئەتنیکی» و هەروەهــا ئایینــی دەکات؛ وەک لە حاڵەتی مەســیحیەکانی کاتۆلیــک و ئۆرتۆدۆکســی کوردســتان، حەتا ئەگەر هــاو ئایینییان لە شوێنەکانی دیکە لەوانەیە گرووپێکی ئەتنیکی پێک نەهێنێت.

ئەندامەکانی ئایینە جۆراوجۆرەکانی کوردستان بۆ چەندین سەدە بە یەکەوە ژیاون، هەرچەندە کە تێگەیشتنێکی کەمیان لە باوەڕەکانی یەکتری هەبووە. ڕق کێشەیەکە کە پسپۆڕانیشی گرفتار کردووە. جیاوازیی جۆری ئایین لە کوردستان بەربڵاو و بەرچاوە، کەدەبێتە بەربەست بۆ ئاسان گشتگیر کردن. لە کاتێکدا کە زانیارییەکی باش لە سەر ئایینی کوردستانی بەرهەم هاتووە، پێویست بە زیاتر دەکات.

ڕێگایەکی گوتنی بەشێک لە چیرۆکی ئایینی کوردەکان، چاو لێ کردنی وڵاتەکان بە شێوەی تاک تاکە. من بە دوو وڵاتی تورکیە و ئێران دەست پێدەکەم، شوێنێک کە ئەتنیکی کورد ئۆتۆنۆمیەکی کەمیان هەیە، و زۆربەیان کێشەیان لەگەل حکومەت هەیە.

> **لەوەتەی سەرزەمینی کورد پاش شەڕی جیهانیی یەکەم، لە نێوان چوار دەوڵەت- عێراق، سوریە، تورکیە و ئێران- دابەش کرا، ڕوانگەی دەوڵەت بۆ ئایین زۆر ئاڵۆزتر بووە**

لە تورکیە، بزووتنەوەیەکی بە هێزی سێکۆلار و نەتەوەیی کە لە لایەن دەستەبژێری ئەتنیکی تورکەوە بەڕێوەدەچوو، نزیک سەدەیەک پێش ئێستا دوای ڕووخانی ئیمۆراتۆریی عوسمانی سەری هەڵدا. ئەو بزووتنەوەیە بە ڕێبەریی کەمال ئاتاتورک، بە نیاز بوو تاکوو تورکیە بکاتە وڵاتێکی مودێرن، کە ئیسلامی سوننیی وەک دینی دیفاکتۆی دەوڵەت پاراست، بەڵام ئایین بە شێوەیەکی بەرچاو پاشەکشەی کرد. ئەوە بۆ دامەزراندنی « کۆمەڵگایەکی نوێ...... بە ڕێگای سڕینەوەی پێرۆزییەکان، سوڵتان، خەلیفە و ئیسلام، بە مەبەستی داواکردنی (دامەزراندن) دەوڵەتی خاوەن سەروەری لە چوارچێوەیەکی جۆگرافیی دیاریکراودابوو». لە کاتێکدا کە دوایین عوسمانییەکان و کۆمارییەکانی دەستپێکی دەوڵەتی تورکیە، هەندێ کات بە نیسبەت ئەندامانی کەمینەکانی غەیری موسلمان، جێنۆسایدیان ئەنجام دا، داوایان لە هاوڵاتیانی سوننی غەیری ئەتنیکی تورک، (کە زۆرینەی حەشیمەتی بریتی بوو لە کورد)، کرد کە دەست لە بەرجەستە کردنی جیاوازییە زمانی و ئەتنیکییەکان هەڵبگرن. بە شێوەی ئاشکرا و نائاشکرا داوا لە کوردە موسلمانە سوننییەکان کرا، تاکوو شوناسی ئایینیی خۆیان بپارێزن، بەڵام واز لە شوناسی ئەتنیکی-زمانیی خۆیان بهێنن. کوردە غەیری سوننییەکان، کە زۆرینەیان سەر بە شاخەی عیرفانی ئیسلامیی عەلەوین، کەوتنە ژێر گوشار کە هەم ببنە سوننی و هەم تورک. ئەمڕۆ کردارەکان، باوەڕ و شوناسی ئایینی لە نێو کوردەکانی تورکیە، هێشتا ڕەنگدانەوەی هەوڵەکانی دەوڵەت بۆ یەکدەست کردنە. هەروەک ئەوەی کە بۆ خۆم لە تورکیە لە زۆر خەڵکم بیستووە، هەروەها بە باشی لە لایەن گرووپەکانی مافەکانەوە بەڵگەمەند کراوە. تورکیە هێشتا شوێنێکی سەختە بۆ باوەڕەکانی غەیری ئیسلامی سوننی. بۆ نموونە بەم دواییانە، هیۆمان ڕایتس واچ، ئاماژە دەکات کە لە ساڵی ٢٠١٤ بڕیاری دادگای ئەورووپا بۆ مافەکانی مرۆڤ، لەسەر دۆسیەی مەنسوور یالچین و ئەوانی تر لە بەرامبەر ڕێنمایی ئیجبارییی ئایینی تورکیە لە قوتابخانەکان، ئەوە دەردەخات کە « تەرکیزی لە ڕادەبەدەر لە سەر ئیسلامی سوننی» کراوە. دادگا بڕیاری دا بە تورکیە کە ڕێگە بدات خوێندکارەکان لەو پۆلانە ببەخشرێن(مەعاف بکرێن). بۆ کوردەکان لە تورکیە، شوناسی ئایینی و ئەتنیکی لە مێژە تێکەڵ بوون یان لە دژایەتی دان. ئەوان بە ڕێژەیەکی زۆر لە یەک جیا نەکراون.

لە ئێران، بەشـــێکی بەرچاوی کوردەکان سوننین، هەرچەند ڕێژەیەکی بەرچاو شیعەن یان ئەندامی کەمینـــەی ئایینیی بچووکترن. زۆربـــەی ئەندامانـــی ئەتنیکـــی زۆرینـــەی فـــارس شـــیعەن. بەشـــی زیاتری ســـەدەی بیست، دەوڵەت، هاوشـــێوەی کەمالیستەکان «مودێرنیزاســـیۆنی» پـــەرە پێـــدا. دەوڵـــەت بەردەوامیی بە چەســـپاندنی شـــیعە دا، هەر وەک عوسمانیەکان لەگەل سوننیدا کردیان، بەڵام پشـــتی بە ئایین نەبەست وەک لایەنی سەرەکیی شوناسی نەتەوەیی کە دەیەویست دابمەزرێنێت. هەرچەندە، لە ساڵی ١٩٧٩وە، دەوڵەتی ئێران دیکتاتۆرییەکی ئایینیی شیعە بـــووە. هەر بۆیە، زۆربەی کوردەکان لە ئێران، وەک کوردە عەلەوییەکان لە تورکیا، کەمینەی ئەتنیکـــی و ئایینین، و زۆربـــەی کوردەکانی ئێران ولامـــی کۆنترۆڵی تونـــدی دەوڵەتیان بە شـــۆڕش داوەتەوە- تا ئێســـتا بە بێ هیچ ســـەرکەوتنێک. کوردستانی ئێران ناوچەیەکە کە کەمترین ڕێژەی بورسی خوێندن بۆ بواری ئایینی و دینداریی هەیە.

عێـــراق و ســـوریا ئێســـتا دوو وڵاتن بە حەشیمەتێکی بەرچاوی کورد کە ناوچەکانیان بە شـــێوەیەکی زۆر لە ڕێگای ئەتنیکی کورد و بـــە زمانی کوردی ئیدارە دەکرێن. هەرێمی کوردســـتانی عێراق ناوچەیەکـــی دیفاکتۆی ســـەربەخۆ لـــە بەغداد بوو لە ســـاڵی ١٩٩١ تا ٢٠٠٣، هەروەها بە شـــێوەیەکی یاســـایی لـــەو کاتەوە ئۆتۆنۆمە. لە مـــاوەی ئەنجامدانی توێژینـــەوەم لە ســـاڵی ١٩٩٥وە، تەماشـــای بەرەوپێشـــچوونەکانی ڕێکخراوەکانـــی ئـــەو هەرێمەم دەکرد، هەروەها ئەوە ڕێکخســـتنی ئایینیش لە خۆ دەگرێت. هاووڵاتیانی هەرێم هاووڵاتیـــی عێراقن، بەڵام لەبـــەر ئەوەی کە پێویســـتە هەموو هاووڵاتیانی عێراق، شوێنی نیشـــتەجێ بوونی فەرمی و دان پێدانراویان هەبێ، کە تەنیا لە ڕێـــگای کاری ئیدارییەوە دەکرێت بگۆڕدرێت؛ هاووڵاتیانی کوردســـتان ئەو هاووڵاتیە عیراقییـــەن کە بەڵگەنامەکانی فەرمی دەوڵەت ـ بەڵگەنامەی لە دایک بوون، کارتی نیشـــتمانی، پێناسی شۆناسی دەوڵەت ـ نیشـــتەجێ بوونی فەرمییان لـــە هەرێم و هەروەها لە هەندێ حاڵەتدا ئایینی تاک پشت ڕاســـت دەکەنەوە) لە ســـەرەتای دامەزرانی نافەرمیـــی هەرێمەکـــە لە ســـاڵی ١٩٩١دا، کوردســـتانی عێراق (کە زۆربەی دامودەزگای نەتـــەوە یەکگرتـــووەکان و دەوڵەتەکان پێی دەڵێن «باکووری عێـــراق») وەک دەوڵەتێکی تایفی ڕەفتـــاری دەکرد: « باکـــوور هەروەها یاســـای بنەماڵەییی خـــۆی هەیە، کە بە پێی ئایینی تاکەکان بەرێوەدەچێت. ئەوە گەرەنتیی ئـــەوە دەکات کە مەســـیحییەکان گوێڕایەڵی یاسای ئیسلامی نین.»

لە سوریا، شوێنێک کە لە ساڵی ٢٠١٢وە کیانی زۆرینەی کورد بە شـــێوەیەکی بەرچاو خاوەن ســـەروەیی کرداریە ، بە پەســـەندی نابەدڵـــی ڕێژیمـــی ژێر گوشـــاری ئەســـەد، دەتوانـــرێ بگوترێت کـــە تاقیکردنەوەیەکی ئایینی، لە چوارچێـــوەی کۆمەڵێک ئەزموونی سیاســـی و کۆمەڵایەتیـــدا ڕوو دەدات. ئـــەو کیانە کـــە وەک ڕۆژئاوا ناســـراوە، بە ڕێگای بە هێزترینـــی حیزبە سیاســـییەکانی ئەوێ، یەکینەکانی پاراســـتنی گەل، پەیەدە بەرێوە دەچێت. پەیەدە ئیدعـــا دەکات کە لە بواری ئایینییەوە یەکسان گەرایە، ئیجازە بە ئەوانەی ژێـــر کۆنترۆڵی خـــۆی دەدات تاکوو ڕوانگەی ئایینیی خۆیـــان هەڵبژێرن یان نە. ئەزموونی پەیـــەدە نوێیە و هەروەها لاوازە لە بەر ئەوەی کـــە لـــە زۆر ڕوویـــەوە دەرەنجامی شـــەڕی ناوخۆیی ســـوریایە کە ئێســـتاش بەردەوامە. وەک ســـەردانکەرێک بـــۆ ناوچەکە چەندین جار لە کۆتایی ١٩٩٠کان و سەرەتای ٢٠٠٠، زۆر نیشانەی ڕێورەســـمە ئایینییەکانم بینی. وەک بەشـــداری لە مزگەوت بە بەشـــداریی ڕێژەیەکی بەرچاوی پیاو. هەرەها زۆر نیشانەی پێکەوەژیانی ئاشـــتیانە هەبوون: بۆ نموونە لە

شاری قامیشـــلوو، کوردی سوننیی موسلمان و سریانیی ئۆرتۆدۆکس پێکەوە دەژیان وەک دراوســـێ و دۆســـت. ئەو جۆرە دیمەنانە لە ئێستادا، شـــتێکن پەیوەســـت بە ڕابردوو لە زۆربەی ســـوریای شـــەڕلێدراودا. هەرچەندە پەیەدە بـــە پێشـــلکردنی مافەکانـــی مرۆڤ تومەتبـــارە، ڕۆژئاوا هێشـــتا ئابروومەندیەکی هەیە وەک پەناگەیەک بۆ ئاوارەکانی کەمینە ئایینییەکان. ئەگەر چی ئایدۆلۆژیای پەیەدە، ڕیشەی لە مارکسیزمە، ئاتائیستێکی (بێ باوەڕ) لاوازە، لەم دواییانە کەوتووەتە ژێر کاریگەریی نووسینەکانی تیۆری ناســـی سیاسی، مۆرای بۆکچین و لە ئێستاوە پشتیوانی بۆ لێبوردەییی ئایینی زیاترە لە بێ باوەڕی.

فرەییـــی ئایینی، مافـــەکان و دەوڵەت لە کوردستان

کوردســـتان شـــوێنێکە کە بە خوێنی ڕژاوی جێنۆســـایدەکانی ڕابـــردوو کـــە لـــە لایەن گرووپـــە جیاوازەکانەوە دژی دراوســـێکەیان ئەنجام دراون نەخشاوە. لە دەیەکانی دواییدا کـــوردەکان زیاتر قوربانی بوونە، بەڵام هەندێ جار تاوانبار بوونە، بە تایبەتی لە کۆتاییەکانی ســـەدەی نۆزدەیەم و ســـەرەتاکانی سەدەی بیستەم، وەک ئەو کاتەی هەندێ عەشیرەتی کـــورد لـــە جێنۆســـایدی ئەرمەنییەکانـــدا هاوکاریی عوسمانییەکانیان کرد. هەرچەندە، دەمەوێ مشـــتومڕی ئەوە بکەم لە ئێســـتادا کوردســـتان ئیدعایەکی ڕەوای وەک شوێنی لێبوردەیـــی بەرچاوی ئایینـــی هەیە کاتێک کەسێک ڕێژەی بەرزی لێبوردەیی ئایینی لە نێوان دراوســـێکانیدا دەبینێتەوە. بە تایبەتی لـــە ڕۆژئـــاوا و هەرێمی کوردســـتانی عێراق، ئەندامانی کەمینە ئایینییەکان لە ناوچەکانی دەوروبەر، ئاوارەیان بوونە. زۆربەیان لە ترسی دەوڵەتی ئیسلامی (ناســـروا بە داعش) ڕایان کـــردووە، کـــە لـــە ٢٠١٤وە خەلافەتـــی لە ڕۆژهەڵاتی ســـوریا و ڕۆژئاوای عێراق هەبوو.

لە کاتی ئەم نووســـینەدا، سەرزەمینی داعش شـــاری گرینگی موســـل لە خۆ دەگرێ، کە ڕێژەیەکی زۆر حەشـــیمەتی کـــوردی هەیە. ئەوانی تر لـــە تۆندوتیژی تایفی و تۆندتیژیی زەوی ســـووتاو ڕایان کردووە. لە کاتێکدا کە زۆربەی ئاوارەکان لـــە هەلومەرجی ئابووریی نۆمێدانـــەدا دەمێننەوە، زۆربـــەی خەڵک کە نوێنەری شۆناسی کۆیی جیاوازن، لە هەرێمی کوردستان لە ژێر ترسی تۆندوتیژیدا نین.

ســـەرەرای ئەوەش، لانیکـــەم لە ٢ بەش لە ٤ بەشی کوردســـتان، گۆڕینەوەی ئایینی بە گوێرەی شـــوێنەکانی دیکـــە، لێبوردەییی زیاتـــری لەگەل دەکرێت. لـــە وڵاتانی زۆربە موسلمان، بەوە ناسراون کە گۆڕینەوەی ئایین لە ئیسلامەوە زۆربەی جاران سووکایەتیی پێ دەکرێت و لە خراپترین حاڵەتدا سزای مەرگی هەیە (وەک عەرەبستانی سعودی)، کە ئەمەش پێشـــێل کردنـــی مـــاددەی ١٨ی جاڕنامەی جیهانیـــی مافی مرۆڤە (ئەنجومەنی گشـــتی ڕێکخـــراوی نەتەوە یەکگرتـــووەکان ١٩٤٩). هەر چۆنێـــک بێت، من ســـەردانی چەندین کلیسای مەسیحییەکانی پرۆتستان لە تورکیە و کوردســـتانم کردووە، کە حەشیمەتیان بە زۆری ئەوانـــەن کـــە لە ئیســـلامەوە هاتوون. چەندین دەستەی وا تا ڕادەیەک کۆبوونەوەی نهێنی دەکەن، لانیکەم لە دوو حاڵەتدا کلیسا بینا و ماڵپەری خۆی هەیە کە هیچ هەوڵێک بۆ شـــاردنەوەی هەبوونی خـــۆی نادات. حەتا لـــەو حاڵەتانـــەدا، من لەو کەســـانەی کە لە گەل کلیسا تێوەگلاون فێر بووم کە هەندێک کەس لـــە پێگەیاندا هەســـت بە مەترســـی دەکەن لە لایەن ئەندامانی جیاوازی کۆمەڵگا یان بنەماڵەیان. هەرچەندە، ئەوان هەست بە ئاســـوودەییەکی تەواو دەکەن لە پەرەستنی ئازادانـــە تاکـــوو ئەوەی لە نهێنیـــدا ئەو کارە بکەن. کلیساکانی پێکهاتوو لە ئایین گۆڕاوان لە ناوچە زۆربە موسلمان نشێنەکانی جیهاندا دەگمەنن، و من لـــەو باوەڕەدام ئەوە گرینگە

کە بە لانیکەمــەوە هەردوویان بە ڕێژەیەکی کراوە (ئازاد) لە کوردستاندا بوونیان هەیە.

سەرەڕای ئەوەش، گرووپە جۆراوجۆرەکان کە خۆیان بە شێوەیەکی سەرەتایی لە دەوری شوناســی تایفی یان ئەتنیکی ڕێکخســتووە، هاوپەیمانیی خوازیارییــان پێک هێناوە و لە ناوی لکاوی تایبەتی ئەتنیکی یان ئایینی دوور کەوتوونەتەوە. بۆ ناوبردنی نموونەیەکی پێشتر، هاوپەیمانیی سیاسی کە لە ساڵی ٢٠٠٤دا، لە نێوان حیزبە سیاسییە جیاوازەکاندا پێکهێنرا، ناوی خۆی نا «هاوپەیمانیی کوردستانی» نەک «هاوپەیمانیــی کوردی» یــان «هاوپەیمانیی کوردســتان.» ئەو هاوپەیمانییە دوو گەورەتریــن و کۆنتریــن حیزبــەکان واتــا یەکیەتیــی نیشــتمانیی کوردســتان و پارتی دیموکراتی کوردســتانی لــە خــۆی دەگــرت. هەروەها حیزبــە تایفییەکانــی وەک یەکیەتیــی دیموکراتیکــی کەلدانــی، حیزبــی نەتەوەییی ئاشــووریەکان، یەکگرتــووی ئیسلامیی کوردستان و هەروەها حیزبە ئایدۆلۆژیکییەکانی وەک پارتــی کرێکارانی کوردســتان، بزووتنــەوەی ڕەنجــدەران و وەرزێرانی کوردستان لە خۆ دەگرت.

ئەو کــراوە بوونە ڕێژەییە زیاتر ســەرنج ڕاکێشــە، لە کاتێکدا کە مافــە ئایینییەکان لە هەموو بەشــەکانی تری کوردستان هێشتا ســنووردارن. هەمــوو وڵاتانــی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاســت، لانیکــەم شوناســی ئەتنیکی و ئایینیی هاووڵاتیانیان لە هەندێ لە بەڵگەنامە فەرمییەکانــی حکوومەتدا تۆمــار کردووە. لە ئێران، عێراق و ســوریا، لەو شــوێنەی کە لە دایک بوون و هاووڵاتی بوونی منداڵ تۆمار و ناونووس دەکرێت، دەستەبەندیی منداڵەکان ڕاســتەوخۆ لە باوکیان وەردەگیرێت. هەربۆیە بابەتەکانی ئەتنیکی و ئایینی دان پێدانراو لە لایــەن دەوڵەتەوە، ئازادانــە هەڵنابژێردرێن و وەلانانرێن، بەڵکۆ لە کاتی لە دایک بوونی تاکدا دیاری دەکرێن. ئەوان لەوانەیە بە شێوەیەکی ســەرەکی لە ڕێگای ئەو پیاوەی کە بۆ یەکەم جار ناوی بــۆ بەڵگەکانی هاوڵاتی بوون تۆمار کراوە، دیاری بکرێن، بەڵام بە ڕێگای نەسەبی بــاو و باپیرانیان دیاری نەکــراون. ئەم بابەتە هــەم لە ڕێکاری یەکــە ئیدارییەکان و هەم لە لایەن زۆر تاکەکان دەبینرێن کە پێشانیان داوم و تــا ڕێژەیەکی زۆر نەگۆڕن. بۆ نموونە، لــە عێراق هەموو هاووڵاتیان بە شــێوەیەکی یاســایی بــە پێــی یەکێک لە ئایینەکانــی دان پێدانــراو لــە لایەن دەوڵەتەوە دیاری کراون، کــە ئیســلام، مەســیحییەت، ئێزدی، و هەروەهــا پەیرەوانی هەنــدێ ئایینــی بچــووک لە خۆ دەگرێــت. گۆڕانکارییەکانی ئەم دواییەی یاســای بنەڕەتیی عێــراق، کــە لــە چوارچێوەی داگیرکردن و شەر هاتنە ئاراوە، ڕۆڵی تایفــە ئایینییەکانی وەک شیعە، سوننی و ئاشوورییەکانی، لــە حاڵەتــی تاکەکەســیدابە شێوەیەکی نادیار و کۆتایی پێ نەهاتوو، لە بواری یاســاییەوە دیاری کردووە، بەڵام هیچ یاســایەک ئــەو گریمانەیە کە لە یاسادا لە ساڵی ١٩٢٠ وە هەیە ڕەت ناکاتەوە: کە هەموو هاووڵاتیان سەر بە یەک لە ئایینە دان پێدانراوەکانی عێراقن. دەوڵەتی عێراق بە هەرێمی کوردســتانەوە، چەندین بەڵگەنامەی هاووڵاتی بوون بۆ هاووڵاتیانیان دەردەکەن. بە دوای بەڵگەی لە دایک بوون، هاووڵاتیی عێراق پێویستە پێناســی نەتەوەیی، پێناسی بواری کۆمەڵایەتی، و هەروەها کارتی نیشتەجێ بوون وەربگرێت. سەرەڕای ئەوەش، لە ١٩٩٠کاندا، ڕێکخراوی نەتــەوە یەکگرتــووەکان، ئەرکی

> **وا دێتە بەرچاو کە بە سەرنج دان بەوەی کە ناوچەکە پێشینەی پێکدادانی گرنگی ئایینیی هەیە، داواکردنی لێبووردەیی هەم پێویستە و هەم بۆ گوتن دەبێت**

سەرەکیی دەزگایەکی ئاماری بەڕیوەبرد کاتێک (لە تیۆریدا) هەموو عێراقییەکانی لە بەرنامەی نەوت بەرامبەر خۆراکدا تۆمار کرد، کە بەشێک لە ئابلۆقە نێودەوڵەتییەکانی دژی ڕژێمی سەدام حوسێن لە عێراق بوو. بۆ هەر تاکێکی تۆمار کراو کارتێکی پێناسی بەشی خۆراک دەرکرا و ئەوە وەک چوارەمین بەڵگەی سەلماندنی شوناسی دەوڵەت ئەژمار دەکرا. نەسەبی ئایینی بە چەندین ڕێگا لە لایەن ئەو بەڵگەنامانەوە پشتڕاست دەکرێتەوە. ڕێنمایی عێراق بۆ کاروباری کونسولی لە دەرەوە بە ئاشکرایی دەڵێت: «زانیاری بواری کۆمەڵایەتیی مندال، سەلمێنەری شوناسی بواری کۆمەڵایەتیی باوکە.»دەوڵەت ئایین (و لە هەندێ حاڵەتدا تایفە)ی تاک بە پشت بەستن بە بەڵگەنامەکانی باوک دیاری دەکات. هەر بۆیە لە چوارچیوەی ئیداریدا، دەوڵەت پشتگیریی دەستەیەکی بەرفراوانی چەمک و ڕێکەوتنەکان دەکات کە ڕەگەزی باوک پێک دەهێنن، شێوەیەک بۆ تێگەیشتنی پەیوەندیی خزمایەتی کە بە قازانجی پیاوە و بەشداریی دایک لە دیاریکردنی شوناسی تاکدا کەمڕەنگ دەکاتەوە. لە بیرۆکەی ڕەگەزی باوکدا، بە تایبەت لەو فۆرمە بەرتەسکەی کە لە کوردستاندا هەیە، ئەسڵ و نەسەب، ئایینێکی هەیە کە گەورەترە لە ئایینی تاک. بە بڕوای من، ئەو شتە دوور دەکەوێتەوە لە شرۆڤە کردنی نەبوونی بژاردەی ئایینی و ئازادی کە لە ناوچەکەدا بە گشتی هەیە.

لە ڕووی کەلامییەوە، ئایین لە کوردستاندا بە ڕێژەیەکی زۆرتر لە شوێنەکانی دیکەی جیهان باوکانە بووە. لە کوردستان هەر دوو گرووپی مەسیحی و سۆفیی موسلمان کە چاوەڕوان دەکرێت تەرکیز لە سەر بواری ڕۆحی لە جیاتی جێنشینیی بیۆلۆژیکی بکەنەوە، پێشینەیەکی درێژیان لە دانپێدانان بە جێنشینیی بیۆلۆژیکیی پیاو لە سەرکردایەتیی کردنیاندا هەیە. من ئەوە وەک داهێنانێکی بەرچاو لە هەردوو ئاینیەکەدا دەبینم. لە مەسیحییەتدا کە لە کوێستانەکانی کوردستان لە ڕێگای مەسیحییە نەستورییەکان(ئەمڕۆ بە ئاشووری ناسراون) بەڕێوە دەبردرێت. گواستنەوەی جێنشینی قەشە لە نەسەبی باوکەوە دەگوازرێتەوە. مەسیحییەت بۆ بابەتەکانی پەیوەندیدار بە جێنشینی قەشە مێژوویەکی دوور و درێژی هەیە، بەڵام لە زۆربەی کاتەکان و شوێنەکان، جێنشینی زیاتر بە مەعنەوی ئەژمار کراوە تاکوو بیۆلۆژیکی. هەرچەندە، بۆ چەندین سەدە لە هێلی گواستنەوەی قەشەی باوکێتی ئاشوورییەکان (مار شەمعوون)، بابەتی مەعنەوی و بیۆلۆژیکی تێکەڵ کراون. لە ئیسلامدا نموونەیەکی هاوشێوە لە کوردستاندا هەیە. ئیسلامی سوفی کە عیرفانییە، زیاتر لە سەر کردارەکان و کەسایەتیی ڕۆحی و ئەو شتەی کە بۆ ئاشکرا کردنی بواری خودایی بە کار دێت تەرکیز دەکات. وا دێتە بەرچاو کە ئەم خاڵە دوورە لە بیۆلۆژیکی ڕەگەزی باوکانە. هەر چەندە وەک ڤان برۆنسێن ئاماژە پێدەکات: «لە کاتێکدا کە نەقشەبەندی-خالیدییە بە خێرایی لە هەموو کوردستاندا بڵاو دەبێتەوە لە سەدەی ١٩دا بە هۆی بەکارهێنانی زانایانی کاریگەری خۆجێی وەک خەلیفە؛ تۆڕەکانی شێخەکانی قادری (بە تایبەتی بەرزنجی) بە شێوەی بنەماڵەیی ماونەتەوە کە لقی بنەماڵەییان لە شوێنە جیاوازەکان، وەک دەسەڵاتی

> **”سەرکردەی سۆفی داهێنەرێکی کەلامیە یان لە بنەچەی ئەوانە. هەر بۆیە، شێخەکان پێش ئێستا ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتییان داگیر کردووە کە بە ئاسانی دەتوانرێت بۆ بوارەکانی تر بگوازرێتەوە“**

سەرەکیی ڕۆحی، بە هەبوونی ڕێژەیەکی کەم یان نەبوونی بێگانە لە پۆستە گرینگەکاندا، دامەزراند.» وەک کەسایەتیی دەسەڵاتداری ئایینی، شێخەکان (سەرکردەی سۆفییەکان) نیشاندەری ئەو هێزە بوون کە بە قووڵایی لە پێکهاتەی کۆمەڵگادا ڕەگی داکوتابوو، بەڵام لە هەمان کاتدا دەیانتوانی داهێنەر بن. بە پێی پێناسە، سەرکردەی سۆفی داهێنەرێکی کەلامیە یان لە بنەچەی ئەوانە. هەر بۆیە، شێخەکان پێش ئێستا ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتییان داگیر کردووە کە بە ئاسانی دەتوانرێت بۆ بوارەکانی تر بگوازرێتەوە، وەک بواری عەشیرەتی و ناسیۆنالیستی. سوورانەوەیەکی دی لە بواری ئەوەی کە دەتوانێ تەنیا لە چوارچیوەی ڕۆڵێکی ڕۆحی دا بمێنێتەوە.

ئایینی ڕۆژانە لە کوردستان

کوردستان شوێنێکە کە بۆ زۆربەی خەڵک پەیوەندی و وەستان سەبارەت بە خودا، تۆخمێکی بەهێزی ژیانی ڕۆژانەیانە. من تێگەیشتم کە زۆربەی ژنەکان باوەڕیان بە جنە، ئەو ڕۆحەی کە دەتوانێ لە بەشێک لە ماڵ یان شوێنی تر بژیێت. من سەبارەت بە ئەوەی کە جن دەتوانێت ئەنجام بدات، شوێنێک کە مەیلیان هەیە کۆ ببنەوە (وەک ئاودەست) و هاوشێوە، قسەی زۆرم بیستووە. زۆربەی ئەو ژنانە، نوێژی موسڵمانەکان بە وەفادارییەوە، ٥ جار لە ڕۆژدا جێبەجێ دەکەن. توێژینەوەی من بۆ دەیەی ڕابردوو لەم بنەماڵانە لە شار و گوند ئەنجام دراوە. هەرچەند کوردستان ڕێبەری ئایینیی زۆری هەیە، بە ڕای من باوەڕەکان سەبارەت بە خودا، بە هەمان ڕێژەی پیاوانی خاوەن کەریگەری لە لایەن خەڵکی ئاساییەوە (لە خوارێ بۆ سەرەوە) پەرەی پێ دەدرێت. ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ یەکێک لە دووکانداران لە زاخۆ هەندێ ئالۆزییەکانی ئایین لە کوردستان شرۆڤە دەکات. لە ساڵی ٢٠٠٨ دا من لەگەڵ ئەو ژنەی کە لە ماڵیان دەمامەوە چووین بۆ کرینی شت، و چووین بۆ کتێبخانەیەک. نەخشەیەکم لەوێ کڕی، و هاوڕێی من سوورایەوە و گوتی کە ئەو ڕای باشی لە سەر ئەو دووکانە تایبەتە نییە. ئەو شتەی گەڕاندەوە بۆ چەند مانگ پێشتر کە هەوڵی دابوو سیدییەکی تایبەت کە خوێندنەوەی قۆرئان لە خۆ بگرێت بکرێت. لەگەڵ ئەوەشدا، خاوەن دووکانەکەی پێی گۆتبوو کە حکومەت ئەو سیدییە تایبەتەی قەدەغە کردووە چونکە نە تەنیا خوێندنەوە، بەڵکوو تەفسیریشی تێدابووە. ژنەکە بە تۆڕەییەوە گوتی؛ «ئەوان گوتیان کە قەدەغەیە تەفسیری قۆرئان بکرێت. ئەوە زۆر تووڕەم دەکات!»بە هەستەوە وای گوت.

ئەو گفتوگۆیە کاتێک هاتبووە ئاراوە کە عێراق لە لایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بریتانیا و هاوپەیمانەکانیان داگیر کرابوو، ئەوەش لە کاتێکدا بوو کە بزووتنەوەیەکی ئیسلامی کە بە گوێرەی کات ببووە دەوڵەتی ئیسلامی، هەوڵی لاوازی گرتنە دەستی دەسەڵاتی، دەدا. ئەوە بەشی زۆری لە دەرەوەی هەرێمی کوردستان ڕووی دەدا، بەڵام لە میانەی دوو سەردانم لە ساڵی ٢٠٠٨، من بە بەردەوامی ئاماژەکان بە ئیسلامییە تۆندئاژۆکانم دەبیست، کە هەموویان لێی دەترسان، و هەروەها لە چەندین خاڵی پشکنین، دیوارەکانی تەقینەوە و هەروەها کارەکانی هاوشێوە کە هەرێمی کوردستان ئاسایشی زۆر جددی گرتبوو بە دیار دەکەوت. و هەوەها بەم حاڵەشەوە، وا نەدەهاتە بەرچاو کە هاوڕێکەم، لە نێوان ئەو کاڵایە کە دەیەویست بیکرێت و هەرەشەی ئیسلامیە تۆندئاژۆکان، پەیوەندییەک ببینێت. بە ڕای ئەو، حکوومەت بە سادەیی لەگەڵ گوشارێکی قورسی نا پێویست ڕووبەڕوو بوو، کە هەوڵەکانی بۆ بە جێ گەیاندنی ئەرکە ئایینییەکانی ڕۆژانە ڕایدەگرت.

لە بۆنەیەکی دیکەدا، لە گوندێکدا

تەماشای چەندین ژنم دەکرد کە بۆ ئامادە کردنی نانی نیوەڕۆ خەریکی ئامادە کردنی بەرخێکی تازە بوون، کاتێک یەکێک لەو ژنانە سەبارەت بە ڕووداوێکی ڕابردوو لە سەر قازێک قسەی بۆ کردم:

کاتێک لێرە لە گوندەکە بووین و زۆر زۆر برسیمان بوو. یەکێک لە پیاوەکان قازێکی سەر بڕی. بەڵام ئەو کارەی دروست ئەنجام نەدا، هەر بۆیە ئەو بۆ خواردن حەرام (ڕێگە نەدراو لە ئیسلام) بوو. ئێمە هەموو ژنەکان بەو هۆیەوە ڕەتمان کردەوە کە بخۆین. بەڵام پسمامەکانمان (کوڕەکانی برای باوک، ئەو ئامۆزایانە کە لە هەمان بنەماڵەن) گوتیان کە بۆیان گرینگ نییە، هەر بۆیە بۆ ئەوانمان لێنا و ئەوان خواردیان. کاتێک ئەوان خواردنەکەیان دەخوارد گاڵتەیان بە ئێمە دەکرد، لێوەکانیان دەسرییەوە و دەیانگوت چەندە بە تام و چێژ بوو. بەڵام ئێمە سوورماینەوە، لەبەر ئەوەی کە ئێمە نامانەوێت وەک ئەوان یاساکانی شەرع پێشل کەین. من لەو باوەڕەدام کە ئێمە ژنەکان بەراوەرد بە پیاوەکانی خزممان دیندارترین.

ئەو وێناکردنە، جیاوازیی شیمانەیی لە ڕێژەی دینداری نێوان ژن و پیاو شرۆڤە دەکات، کە لە شوێنێکی تردا ئاماژەم پێ کردووە. ئەوە هەروەها کاریگەریی ئایین لە کرداری ڕۆژانەدا شرۆڤە دەکات. هەر وەک ئەو ژنەی ئەو چیرۆکەی بۆ گێڕامەوە، ژنەکانی تر گێڕانەوەی ئەویان پشتڕاست کردەوە، بە تەرکیز کردن لە سەر ئەوەی کە ئەوان لە حاڵەتێکی برسێتیی ناراحەتدا بوون. ئەوان کاتێک کە چیرۆکەکەیان بۆ دەگێڕامەوە، دوایی پێدەکەنین، بەڵام ئەوە ڕوون بوو کە ئەو ئەزموونە ئەوەندە پێکەنیناوی نەبووە.

ئایین، دوورخستنەوە و گەڕانەوە

مێژووی شێواوی کوردستان، کە بەشێکی گرینگی سەروکاری لەگەڵ پێکدادانی ئایینی هەیە، بووەتە هۆکاری کۆچڕەوی زۆر. کۆچی لێشاوی مەسیحییەکان ـ ئەرمەنییەکان، کلدانییەکان، وئاشوورییەکان ـ لە سەدەی نۆزدەیەمدا، بە دوای هێرشی حکومەتی عوسمانی، عەشیرەتەکانی خۆجێیی کورد و ئەوانی تر، دەستی پێکرد. دیترۆیت، میشیگان ناوەندێکی سەرەکیی کۆچبەرانی مەسیحیی عێراق و هەروەها کوردستانە؛ هێشتا مەسیحییەکانی عێراق پییان گوتم کە ئەوان بە دیترۆیت دەڵێن «تلکێفی نوێ» شارێک لە کەناری هەرێمی کوردستانی عێراق لە نزیک موسل. خەڵکی کورد بۆ ماوەیەکی کەم وەک ئاوارە و پەناهەندەی سیاسی دەگوازرانەوە بۆ ڕۆژئاوا، بەڵام ئارەزووە سەرەتاییەکانی ئاوارەییی کوردەکان، لەوانەیە بە باشی لە ڕێگای مەسیحییەکانی دوروبەری ئەوانەوە پەرە پێدرابن. شارە سەرەکییەکانی کوردەکان لە دەرەوە وەک نەشویل، تێنێسی و سان دیێگۆ، ئێستا مزگەوتی کوردییان هەیە.

دیاردەی پەناهەندەیی لە کوردستان، بە پێکدادانە ئایینییەکان دەستی پێکرد و ئەو پێکدادانانە تا ئێستاش هۆکاری سەرەکییە بۆ گەڕانی خەڵک بە دوای ژیانی باشتر لە شوێنەکانی تر. مێژووی ئەم دواییانە نیشان دەدات کە گەڕانی ئاوەها بەردەوامن. لە کاتی ئەم نووسینەدا، ئەرتەشی عێراق و هاوپەیمانە ڕۆژئاواییەکانی، خەریکە نزیک موسل دەبنەوە، ئامادەکاری دەکەن بۆ وەرگرتنەوەی لە دەوڵەتی ئیسلامی. ئەوە بە ئەگەری زۆر شەڕی خوێناویی توند لەخۆ دەگرێ کە خەڵکێکی زۆر ڕزگار دەکات، کە ماوەی زیاتر لە دوو ساڵ لە بەند و کۆتدا تێپەڕیان کردووە؛ بەڵام هەروەها شەپۆلێکی نوێ پەناهەندەی ئایینی بۆ کوردستان و ناوچەکانی دەوروبەری بەرهەم دەهێنێت.

ئــەوان دەگەنە هەزاران ئاوارە کە لە ســاڵی ٢٠١٤وە راپــان کردووە. بەشــێکی زۆریان ئێزدییەکانی شەنگالن (سینجار)، کە دەوڵەتی ئیســلامی ئەوانی کردە ئامانجی تۆندوتیژیی جینۆســاید. لــە ســاڵی ٢٠١٦دا لەگــەڵ ئێزدییەکان و موســڵمانە کوردەکانی زیندوو ماو لە هێرشی دەوڵەتی ئیسلامی بۆ شەنگال و موسل لە ساڵی ٢٠١٤دا چاوپێکەوتنم کرد. لــە ناوچەی ئەمن لە هەرێمی کوردســتان، ئەوان شــرۆڤەی دەورلێدانیان کرد، تەماشای دۆستان و خزمەکانیان دەکرد کە دەفرێندران و دوور دەخرانــەوە، و هەروەها دەگوازرانەوە بۆ ناوچەکانی دیکە کە ئــەوان لەوێوە رایان کرد بۆ هەرێمی کوردستان. ئەوان ئەزموونی تاڵیان دەگێڕایەوە. پیاوێکی پسپۆری پزیشکی، دەیگێڕایــەوە کە مەجبور کــرا بە چاودێریی پزیشکی شەرکەرانی دەوڵەتی ئیسلامی. هەر یەک لەوان کەسانێکیان دەناسی کە لە کاتی فراندنیانەوە هیچیان لێی نەبیســتووە، و ئەوە ئاشکرا بوو کە دەترســان لەوەی ئاخۆ ئەوان بە شــێوەیەکی ترسناک دەژین یان مردوون. ئەشکەنجەگەرانی داعش ئیدعایان دەکرد کە رەنجی ئەوان بە هۆی هۆکاری ئایینییە: لەبەر ئەوەی کە ئەوان بە کافر بە ئەژمار دێن.

راپۆرتەکان و رادەربرینەکانی ئەم دواییەی میدیــاکان و تــوێژە کۆمەڵایەتیــەکان، لەو بروایەدان کە هەندێ گرووپ لە کوردستان، بە تایبەتی ئێزدییەکان و مەسیحییەکان، بە زوویی لە ناو بچــن. هەرچەندە، رای من بە تێبینییەوە خۆش بینانەیە.لە مارسی ٢٠٠٢دا، لــە کاتێکدا کە لــە ناوچە شــاخاوییەکانی هەرێمی کوردســتانی عێراق دەرۆیشــتین، ماشــێنەکەمان لە نزیک گوندێکی مەسیحی راگیرت کــە لە دوای هەڵمەتی کوشــتن و کەمپەینی وێران کردنی گوندەکە لە ســاڵی ١٩٨٠وە بنیات نرابوویەوە، لەوانەیە دەورەی تاریکی مێژووی کوردستان ئەو کاتە بێت. بە دیتنی منداڵان و گەنجان لە کەنار جادەکە، ئێمە ماشــێنەکەمان راگرت، لــە حاڵیانمان پرسی و پرســیمان کە ئەوان چۆنن. ژنێکی گەنــج کە چــاوی لێکردین قاقــا پێکەنی و هەروەها بە تۆنێکی شــادەوە گوتی، «ئێســتا باشــە. هەموو کەس دەگەرێتەوە.» پرسیارم لێ کرد «لە بەغداد؟» بە خۆشحالیەوە وڵامی دایەوە «نەک تەنیا لــە بەغداد.» « لە هەموو جیهانەوە!»

هیوام ئەوەیــە کە لە کورت مەودادا، ئەو وڵاتانەی کە سەقامگیرن و توانای وەرگرتنی خەڵکی راکردوو لە تۆندوتیژییە کۆییەکانی ناو و دەوروبەری کوردستانیان هەیە، ژمارەیەک ئاوارە و پەناهەندەی روو لە زیادبوون وەرگرن. هەڵومەرجی ئیمرجێنسیی مرۆڤدۆستانە ئەو شتە دەخوازیت و داوا دەکات. بەڵام لە درێژ مەودادا، ســەرەرای شــەپۆلەکانی ترسناکی توندوتیــژی، کــە زیاتــر چوارچێوەیەکــی ئایینییان هەیە، هیوام ئەوەیە کە وشــەکانی ئــەو ژنە گەنجەی کەناری جــادە، لە لایەن ئاوارەکانی گەراوە لە کوردستان و ناوچەکانی دەوروبــەری، دووبارە بگوترێتەوە و ئەو مەیلە بۆ لێبوردەیی ئایینی کە ئێســتا لە هەندێ بەشــی کوردستاندا دەبینرێت، هەم لە بواری مەودا و هەم جۆگرافیــەوە پەرە پێ بدرێت. ملیۆنان کەس ئێستا لە مەترسیی جینۆساید، چەوساندنەوە و زاڵ بوونی ئاییندان. پێشبینی دەکــەم کــە کاتێک رزگاربووان لە دەســت دەوڵەتی ئیســلامی ئەو دەرفەتەیان هەبێ و بە دەنگدانەوەی ئــەو جنایەتانە کە بینراون و بە دوای رێــز گرتنی قوربانییەکانن، ئەوان کۆمەڵگایــەک بنیــات دەنێن کــە پەرە بە لێبوردەیی لە ئاراستەی نوێدا دەدات.

*. The Kurdish Question Revisited
Edited by Gareth Stansfield and Mohammed Shareef
PART 1: REFLECTIONS ON DEBATES OF IDENTITY AND NATION
8. Political and Everyday Religion in Kurdistan – Diane E. King (University of Kentucky)